

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf.

November—December. 1893.

6-ik füzet.

Kovácsi Antal. ¹⁾

Az ember a nem-sitett őstermészet. Emez eredeti és megmagyarázhatlan, teljesen soha meg nem is magyarázható alkotással, a szervezettel hozott tulajdonságok, tehetségek, vágyak és hajlamok amaz anyag, melyen a nevelés közönséges megtersége vagy magasabb erőitől ihletett művészete kontárul, vagy remek munkát végezve, dolgozik. Annyi különbözőség ez alkotásokban, bennök annyi mindenféle árnyalat van, a gazdag pazar fényt ontó s tüzével néha önmagát megemésztő lángelmétől, le a leghalványabb, csaknem semmitmondó értelmi tehetségekig. De kétségtelenül, minél erősebben van megalkotva az ember, minél hatalmasabbak azok az erők, melyeket egy részeik összhangzó, arányos szervezetben rejt, annál könnyebben tud fejlődni, annál többet bír az emberi műveltség száz éveken át gyűjtött kincseiből magába felvenni, s tehetségei kifejlődésével a műveltségnek közlő vagy éppen növesztő tényezőjévé lenni. Az ily egyének élete az egyéni vonatkozások körén túlterjedve, társadalmi jelentőségüvé válik, ama hatalmas áramlatnak lesz erejévé, a melylyel a faji műveltség megnőtt folyama széles mederben hömpölyögve, kilátásteljes új virányok felé halad.

Az ember nevelésére az újabb kor sok mindenféle elméletet hozott felszínre. A műveltség fokozására, mélyebbé tételére és magasabb színvonalra juttatására újabbnál újabb kísérletek tétettek. Az elméleteknek valóságos rajzása következett bé. Némelyek kitálatlani, felfedezni vélték a biztos módokat, melyek a nevelésben csálhatatlan eredményre vezetnek. Megállították útmutatásul a legapróbb részletekig a nevelés- és oktatástan szabályait. Az emberek azt hitték, hogy egy boldog korszak előtt állanak, hogy többé már nem lesznek tudatlanok, hanem mind csak művelődtek, nagyon tudósok. Valami olyanszerű vágy lopódzott bé a benső javakra nézve a szívekbe, milyent a külsőkre nézve az a társadalom tan ápol, mely az emberi egyenlőség megvalósítását a vagyoni egyenlősítésben álmódja. De épp napjaink tapasztalatai mutatják, hogy az eredmények

¹⁾ Szül. Tordán 1820, febr. 18. † 1892. jan. 6.

nemcsak hogy nagyon különbözök, hanem az elmélet egyenlő alkalmazása némelyek részéről megbírhatatlan, elviselhetetlen, és ezzel egyszersem azt a világos tanulságot nyújtják, hogy a tehetségek különféleségét nem lehet a nevelésben figyelmen kívül hagyni, és másfelől, hogy a fősulyt nem az ismeretmennyiség közlésére, hanem maguknak a tehetségeknek fejlesztésére kell helyezni, szóval nem anyagelvi, hasznossági, hanem szellemi nevelés-irányt kell követni.

A kit édes emlékezetem átölel, kinek emlékét megkötni benső ösztönöm, jó tulajdonságai iránti rokonszenvem indít, Kovácsi Antal tanár, ez utóbbi iránynak volt egyik legkiválóbb, legtehetségesebb hive s szóban és írásban jeles fáradhatlan munkássa.

Mikor tanulását kezdette, az iskolákban még a latin nyelv volt az uralkodó; a tanuók latinul beszéltek és a klasszikusok formáiban gondolkodtak. A régi remek-irodalom telve bölcselmi szellemmel és a költészet megragadó szépségeivel, mindig úgy tekintett, mely különösen alkalmas a szellemi irány ápolására. De a legnagyobb és legmaradandóbb hatást reá egy nagy-nevelő mester gyakorolja. A természettudományok már gyors lépéssel haladnak akkor előre, új bölcselmi rendszerek vannak keletkezőben, s új elemeket hoznak be az emberi gondolkozásba. Egy iskola áll elé, mely a természettudományok erőtanát az emberiség történelmére akarja átvinni, s az élet és emberek összességét külső dolgok formuláiba kényszeríteni.¹⁾ Az intézetet, melyben Kovácsi tanult, egy férfiú²⁾ szelleme inspirálja, ki otthonos a tudomány minden ágában, a klasszikusokban és természettudományokban éppen úgy, mint az akkor föllendülésnek indult nemzeti irodalomban, és ez inspiráció a természettudomány széles körü ismerete mellett is szellemi irányban tesik a tanítványok a fogékony ifjú lelkébe.

Kovácsi később ismeretei gyarapítására külföldre megy, Berlinben hallgat az egyetemen főleg nyelvészeti és neveléstani előadásokat. Teljesebb bépillantást nyer az akkori tudományosságba, előadásokból és könyvekből megismer különböző elméleteket. De e tanulmányok, valamint a későbbiek, mert a külföld vonatkozó irodalmát mindíg figyelemmel kísérte, csak arra szolgálnak, hogy megerősíték abban az irányban, mely az embert bár a természettel szoros

¹⁾ Comte positivista iskolája.

²⁾ Brassai.

összeköttetésben állónak, de nem gépies, hanem önkaratú, szabad lénynek tekinti.

Ez iránynyal lép kolozsvári főiskolánkban tanári székére s lesz tanultságánál és tehetségénél fogva egyik legjelesebb tanár és ismert neveléstani író.

A természettudományok már jókora tért foglaltak az iskola megszaporított tantárgyai közt, a realis tudományok nagyobb terjedelemben taníttatnak. A latin a főbb tárgyak közt most is több órával szerepel, de már megszűnt tannyelv lenni, s helyette a megújult nemzeti nyelvet visszhangozzák az iskolák ódon falai. Az ifjúság lelkesültségével mindenek felett a magyar történelem és irodalom felé fordulva. Új idők, új viszonyok, az iskola képe megváltozott.

Kovácsi nem helyezkedik ellenséges álláspontra a gyakorlati élet szükségéi-kövelte tudományokkal szemben. Nevelés-nézlete nem viszi egyoldalúságba, mert az a szabadelvűség álláspontja. Nem ellenzi, hogy a természettudományok megfelelő helyet foglaljanak el a gymnasiumi tantervben, sőt kívánja, hogy addig a mértékig, a mennyit a gymnasium, mint a magasabb tudományosságra s szakpályákra előkészítő intézet, megenged, minél sikeresebben taníttassanak. De ellene szegül minden oly áramlatnak, a mely a középiskolát humanistikus jellegéből akarja kivetköztetni, s a tanítás tárgyainak meghatározásában csakis a hasznosság elvét követni.

Az úgynevezett realismus és humanismus közt néhány év mulva élénk küzdelem fejlődik ki; realgymnasiumok állíttatnak fel, és ezek érdekében a humanistikus irányú középiskola ellen erős támadásokat intéznek. A legelső közt találjuk azok sorában, kik a humanistikus oktatásnak épp oly tudatos, mint bátor, elszánt védelmezői: „A költészet és szónoklat elméletére — való — sok pályán talán semmi szüksége sincsen az élet emberének, de tudása egy tudományosan művelt embernek sem káros; de az azzal kapcsolatos nemzeti anyanyelvnek, a nemzeti irodalomnak, azoknak a műveknek, melyekben a nemzet miveltsége, szelleme nyilatkozik, ismerete, tanulmányozása és megkedvelése bármelyik tudományos emberre nézve elkerülhetetlenül szükséges; magyar nemzeti életünknek, lételünknek egyik tényezője. A görög és latin írók olvasása valójában csekély realis hasznot, az életre szükséges ismeretek közül keveset nyújt; azokat a gazdasági ismereteket, tanokat például, melyeket Virgilius Georgiconjából merithetni, egy gazdasági iskolában pár óra alatt könnyen, még pedig a tudomány jelen állása szerint is jobban meg lehet tanítani, igen de a szellem ama remek műveivel

való foglalkozás, azokkal való barátkozás, mennyire képzi, mennyire emeli és nemesíti a növendékek lelkét, s azok az oktatások, magyarázatok, melyeket a tanár az azokkal való foglalkozás közben növendékeinek nyújt, mennyire gazdagítják ezek ismereteinek tárházát, pallérozzák erkölcseiket, nem*sitik jellemöket. A történelem az élet mestere, az emberi szellem munkálkodásának, az emberiség életének tükre, melyben a növendékek a multat látni tanulván, megszokják miként kell megítélni a jelent s következtetni a jövőre. Az a rövid bölcseلمي folyam, mely a gymnasiumi oktatás keretébe beszorítható, a növendékek szelleme munkásságát, gondolkodását és ítéletét szabályozza s a magasabb speculativ tudományokra kedvet és vonzalmat önt belé.“ A gymnasium nem nevel szaktudóst, de nem is ez a hivatása, hanem hogy a „társadalmi magasabb kultúrának tényezője legyen. Ne aggódjunk rajta — mondotta — ha ifjúságunk a szellem magasabb tájai felé vezetetik. Korunk materialis, anyagi iránya ellen egyik biztosabb óvszer lehet a gymnasium által megkezdett műveltség terjesztése, szilárdítása. Örizzük meg nemzetünk ifjúságán e zománczot.“ ¹⁾

A humanistikus tárgyak azok, melyek a tehetséget leginkább fejlesztik és az eszményiek iránti fogékonyságnak és az erkölcsi elemnek tápot nyújtanak. Óhajtandó azért, hogy „a humanistikus színezet még a szakemberek képzettségében is, mint háttér, meglássék.“ ²⁾ Szerinte a reál tudományokban való magasabb szakképzettségre munkáló műegyetemek számára is jobban elkészíti a növendéket a gymnasium, mint a kizárólag reál-irányú és jellegű iskola. A reáliskolák valóságos fényűzési cikkek és ha tőle függene, a műegyetemi, magasabb reális képzés útját is a gymnasiumon vezetné keresztül. Hogy mennyiben volt ez helyes nézet, elég világosan mutatja az a tény, hogy később, sok évi keserű tapasztalat után, a reál-gymnasiumokba is a latin nyelvet felvették a tantárgyak közé és hogy épp nem régen az egységes közép iskoláról tartottak hazánkban a neveléssel és oktatással foglalkozók beható tanácskozásokat.

Neveléstanának másik elve, hogy a tehetségek és hajlamok különbözők levén, valamint az életszükségletei is, a nevelést e szerint kell irányítani. A társadalom nem állhat mind tudósokból és hivatalnokokból. Sőt ha még állhatna is, a tehetségek és hajlamok különfélesége másképp alakitná. A gymnasium, a tudományos okta-

¹⁾ A gymnasium. Ker. Magvető. 1870, 131, 135. 1.

²⁾ Realismus és humanismus. Ker. Magvető, 1872 115. 1.

tás nem mindenki számára való. Ezért pártolja az iparos és kereskedelmi iskolákat s élesen kikel azoknak előítélete ellen, kik az iparos és kereskedői pálya iránt lenézéssel viseltetnek, kik, saját kifejezése szerint, „a tentás körmöt tisztességesebb dolognak, szebbnek és diszesebbnek tartják az enyves, festékes körömnél“, kik gyermekeiket mind a magasabb képzés előtermeibe, a gymnasiumokba és reális-kolákba vezetik, nem vevén tekintetbe tehetségeiket és hajlamaikat.¹⁾

Neveléstanával kiterjed az elemi, a népiskolai oktatásra is. „A népiskolának mindenek előtt nevelő intézetnek kell lennie, mely a növendékben az embert vegye munkálkodása tárgyául, fejlesztve benne az erkölcsös és vallásos érzést“ s a gondolkozást és helyesen ítélést. „A leendő embernek illetően erkölcsi és értelmi képzése a valódi, egyszerű, de mégis nagy czélja a falusi iskolának.²⁾ Igen sok tárgy van a népiskolai tantervezetbe felvéve, hibáztatja például az anyanyelv grammatikájának tanítását is. Ez és más nehézségek, melyeket felhoz, ma már jól nevelt tanítók ügyessége által részben el vannak enyésztetve, de akkor megjegyzései igen is helyén valók voltak s később maga se ellenezte, hogy az olvasás-íráson és számitáson kívül más tárgyak is taníttassanak, sőt a népiskolák fejlesztésére teljes odaadással törekedett.

A nevelés és oktatásügynek nem volt oly kérdése, melyre nézve ne lettek volna nézetei és tanácsai. S valljuk meg, hogy az ő „józan esze“, melyre gyakran szeretett hivatkozni, tisztán világotl s ő egyházunkban a nevelésügynek az utóbbi harmincz-negyven év alatt egyik legavatottabb képviselője, legbölcsebb vezére volt. S midőn ezelőtt egy pár évvel az ifjú tanárokat beiktató ünnepélyen üdvözölte, a multra tekintve joggal elmondhatta: „az irodalomban tanusított munkásságunk,³⁾ kötelességünk teljesítése, s a társadalomban

1) Realismus és humanismus. Ker. Magvető 1872. 119. l. Luxus a nevelésben. Ker. Magvető, 1888. 101. l.

2) Tévedésünk a népnevelés ügyében. Ker. Magvető 1867. 262. l.

3) Munkái a már vonatkozottakon kívül: „Iskoláinkról.“ Ker. Magvető 1861. „Népiskoláinkról.“ Ker. Magvető 1868. „A gymnasiumok új tanterve.“ Ker. Magvető 1871. „A téli vizsga középtanodánknál.“ 1878. „A gymnasiumokról és reális-kolákról.“ 1880. „A tulterhelés kérdése a gymnasiumban“ 1884. „Az érettségi vizsgáról“ 1885.

„Magyar Olvasó könyv“, melyet Gáspár Jánossal szerkesztett 1847-ben, s mely 7 kiadást ért.

„A latin-magyar szótár“-hoz is, melyet Finály Henrik szerkesztett, sokat dolgozott.

Kiadta a Dr. Brassai-féle földrajzot. Ezeken kívül számos kisebb czikket irt Nevelésügyi szaklapokba.

érvényesített befolyásunk okán másoknak is jóindulatával, becsülésével is dicsekedhettünk és dicsekedhetünk," mert ezzel csak az igazságot mondotta és első sorban önmagára nézve.

Neveléstani elveit, mint a latin nyelv és irodalom tanára, a gyakorlatban is sikerrel érvényesítette. Kitünőleg érti a latin költőket, szónokokat s történelemírókat. Az „Aeneas“-t, a „Georgicon“-t és az „Ars poeticá“-t elejétől végig csaknem könyv nélkül tudja. A magyarázatok, melyeket itt s a szónoki és történelmi műveknél alkalmaz, elveivel teljesen összhangzók; tanítás-módszere a képzelő erő fejlesztésére, a szoros logikai következtetésre, a nyelvi és értelmi kapcsolatok helyes fölismerésére és az erkölcsi nemesítésre irányítva. Hogy mily épületes volt tanítása, annak elég bizonyítéka, hogy a kik tőle tanultak, most is a legélénkebben emlékeznek, a vele mintegy kellemes társalgásban töltött szép, mondjuk, klasszikus órákra. Tanítványai, kik hazai egyetemekre vagy külföldre mentek tanulni, tanulmányaikat, a latin klasszikusokra nézve, minden nagyobb akadály nélkül folytathatták, és nevét hálával emlegetik.

És a mivel kitűnt a nevelésben, ugyanaz volt kitünősége más téren is: szellemi nézlet-iránya és értelmi ereje. Az újabb kor egyik jellemvonása, szembetűnő jelensége: a sok törvény és szabály alkotás. A társadalmi viszonyok növekvő bonyolultsága arra a gondolatra vezetett, hogy a társaság jóllétéért folyton szaporítani kell a törvényeket. Az állam, mint a legnépesebb és legterjedtebb társaság, ment elől a sok törvény és szabály alkotásban. Az állam anynyi törvényt hozott, oly sok mindenféle szabályt alkotott, hogy azok nem kevésbé útvesztők, mint maguknak az állami viszonyoknak bonyolultságai. A cselekvésnek, az érintkezésnek minden legkisebb mozzanata szabályokban meghatározva, mintha az államból az erkölcsi elem egészen kiköltözött volna, és az nem volna egyéb az anyag törvényein alapított külső gépezetnél. Az állam példáját követték kisebb-nagyobb mértékben más társulatok, és a vallási, az egyházi testületek is. A törvény-alkotás valóságos áramlattá nőtt. Kovácsi mint az egyházi törvényhozó és igazgató testületnek tagja és egyik hivatalossa, nem ragadtatik az áramlattól, nem akar törvényezikkekkel szabályozni ott is, a hol az nem látszik szükségesnek, nem megkötött pórázon vezetni, a hol biztosan lehet a nélkül is járni. Álláspontján szilárdan állva, sok indítvány-özönt ver a tanácskozások termében vissza, sok felesleges kezdemény-hullámot állít meg id-jekorán útjába. A társulati életben, a közügyek intézé-

sében is mindenekfelett az embert látja maga előtt, a kinek számít józanságára, erkölcsi érzelmére és felelősségére, a melyeket a világon semmiféle törvénnyel pótolni, helyettesíteni nem lehet, de a melyekkel az ember mint társulati tag is a legjobban teljesítheti a köz érdekében kötelességeit.

Az egyházi testületnek alaptörvényeit azonban annál inkább védelmezi.

Nehéz megpróbáltatások jönnek az egyházra, elnyomatással fenyegetik alkotmányát, megsemmisítéssel nemzeti tartalmát, és e nehéz időkben azokkal harczol együtt, a kiknek értelme a százévek által megszentelt jógot, s hősiessége a szenvedőleges ellenállást választja, a mint a következés oly fényesen megmutatta, legyőzhetetlen fegyverül, melynek azután diadalán az egyház önkormányzatáért dicsően küzdött nagy férfainkkal, mint méltó társ, együtt örül. Az egyház alapjogainak irányt adó védelmezői közt találjuk akkor is, mikor a nemzet politikai viszonyainak kedvezőbbre fordultával az állam az egyházaknak a miveltség ügyében tett szolgálatait méltányolni akarva, segínyt helyez számukra kilátásba, de egyházunkat számításon kívül hagyja, mely méltánytalanság ellen az egyház törvényesen bévett volta, a nemzeti eszméhez való kitartó hűsége állítatik védelmül oda és tegyük hozzá akkor nem eredménytelenül.

A dolgoknak mindig a gerinceit ragadja meg értelmisége és azokon van buzgalma, lelkesültsége.

Az egyház közigazgatásában, mint előadó szolgál sok éven keresztül. És eme tulajdonsága itt a legelőnyösebbnek mutatkozik. Őszszekuszált ügyek előadásában könnyen lefejlének, zavaros dolgok hamar tisztává lesznek. Rokon- és ellenszenv meglátszanak szavából néha egy perczre, de működését átalán tárgyiasság vezérli. Az egyház a legismerőbb szavakban örökíti meg évkönyvében enemű hosszú időn át teljesített sok hasznos szolgálatait.

Ugyanezen elvek és tulajdonságok jutnak kifejezésre társadalmi érintkezéseiben is.

A jelenkori társadalom a demokratia jelszavával halad. Nemcsak. A mindennapi társas érintkezésekben is azt akarja érvényesíteni, sokszor a miveltség különbözőségének tekintete nélkül. A hogy a törvény a polgári életben a válaszfalakat lerombolta, az emberek törekedtek mindenben demokratikusok lenni, demokratikus modort és szokásokat követni és annyira, mintha egyéni, vagyonbeli, miveltségi különbségek nem is léteznének, hanem a társadalom csak egy nagy egyformaság lenne. Ez a demokratia materialismussa és oly

szellem mint Kovácsi ezt el nem fogadhatta. Társas érintkezéseiben, társadalmi összeköttetéseiben őt az értelmi rokonszenv vezérli és érintkezései oly társaskörökhöz csatolják, melyek minden társadalomban mint a tudomány, a műveltség magasabb körei válnak ki és oly egyénnel fűzik elválhatlan szoros barátságba, kik a szellemi életnek kiemelkedő képviselői.

De ez nála nem kizárólagosságot jelentett.

Nem tesz különbséget a születésben, a foglalkozásban, sőt hibáztatja azokat, kik egyik életmódot vagy foglalkozást tisztesegebbnek nézik, mint a másikat. Ama köröken kívül szívesen érintkezik ő az emberekkel a társadalom minden fokán. A magasabb társaskörökbe értelmiségét és szellemességét viszi, másokhoz pedig jóindulatát és mindkettőhöz azt az áldott kedves természetet, mely neki oly szerencsés, boldog sajátja volt. És az emberek nagyon szerették.

És ez elvek, e tulajdonságok nyilvánultak nála a vallásra nézve is. Sőt azt kell mondanunk, hogy szellemi nézete semmivel sem volt oly közeli viszonyban, mint magával a vallással. Az anyagi világnézet éppen abban az időben, midőn pályáját kezdette, sok hívet hódított volt magának, sok meggyőződésben nyert uralmat. Kortársai közül némelyik épp irodalmilag is az anyagelvűség szolgálatába szegődik s az erőről és anyagról kisebb, nagyobb terjedelmű műveket irnak. Az újvilágnézet, melyet hangzatosan így is neveztek, káprázató volt, de őt nem ejti csalódásba. Az emberről való nézetét, az a vallás, a melyhez tartozik, szellemi felfogásával, tökéletesen megerősíti, lelke abban teljes harmóniát talál, és a dolgok összességére nézve a mindenséget éltető szellemben való hit benne teljes meggyőződéssé emelkedik. Ez fontos dolog főleg olyanoknál, a kik arra vannak hivatva, hogy az ifjuságban eszményi aspirációkat ápoljanak.

Vallásához, egyházához mindig meleg érzéssel és hívességgel ragaszkodik. Bár tevékenysége más munkakörben mozog, hozzájárul egyházának vallási irodalma gyarapításához is, ¹⁾ részt vesz egyháza főbb vallási mozgalmaiban és édes gyönyör tölti el lelkét sikerükben. Elésegíti egyháza belső emberei és özvegyeik segélyintézetének megalapítását és gondossággal munkál felvirágzásán. Mikor pedig egyháza váratlanul egy nagyobb alapítványt kap ²⁾ a szegényebb egyházközségek felsegélésére, vallásos ihletettséggel kiált fel: „Istennek ingyen kegyelméből jött alapítvány!”

¹⁾ Channing művei fordításához.

²⁾ A Baldácsi-félt.

Vallásosságának gyakorlati része különösen az emberbaráti intézményeknek a pártolása. A szegényekkel, a szükölködőkkel kész mindig jót tenni; s a modern társadalom nyomorultjait meg egy a keresztény könyörületesség nevében működő egyesületben segélyzi.

Az életet szereti minden élvezeteivel, de azért nagy igényei, szükségei nincsenek. Másokért munkálni, másokért áldozni: ez a legnagyobb öröme és ezt érezte családjá is, melyet oly nagyon szeretett. És ezt a munkát, ezt az áldozatot övéi, egyháza és a társadalom iránt Isten jóvoltából teljesítheti magas életkora utolsó pillanatáig, mikor hirtelen kidől.

Én úgy érzem, hogy egy kiváló szellemet vesztettünk s mint ilyennek nyujtottam koszorumat.

PÉTERFI DÉNES.

Mi marad nekünk?

— Egyházi beszéd. *) —

II, Kor. 3, 11.

. . . *Ha dicsőséges volt a mi eltöröltetik, sokkal diszösegebb az, a mely megmarad.*

Az emberi élet, mint az idő, folytonos változás alatt áll. E változást mutatják az emberiség vallásos életének történetei a fétisimádástól föl ama bámulatos magossáig, hová csak a Krisztus emelhetette az emberiséget. E változásokat ki merné a véletlen művének nevezni?! . . . Ki ne látná ebben az örök cél: a tökéletesség felé haladó emberiségnek küzdelmét, szünetet nem ismerő munkáját?! . . . Igen, mert az emberiség, mint mindenben, úgy az erkölcsi és vallásos eszmék határtalan birodalmában is a tovább fejlődés örök törvénye szerint halad. És e haladásnak mindig lesznek prófétái, mint voltak a múltban, kik mindannak, a mit népek ezrei homályosan sejtnek, kifejezést adnak. Igen, a világ halad és az igazságot kereső népek között Isten prófétákat támaszt s ha egy Confucius, egy Zoroaster előáll vallási nézetével, — azért van: mert az idővel előhaladott emberiség vallásos szükségletét nem elégíti ki többé a fétisimádás. Igen, a világ halad és az igazságot folyton kereső népek között Isten prófétákat támaszt s ha egy Mózes, a nagy népvezér előáll monotheismusával: „*Halljad Izrael, a mi Urunk Istenünk egy Isten!*“ — azért van: mert az emberiség lelki világát többé nem elégíti ki a polytheismus.

Minden haladás egy nagyszerű tragédia, melynek nyomában tört szívek, vert hadak és csalódott remények siratják a multat: az üresen hagyott, a lerombolt oltárokat. De a haladás és szabad gondolkodás prófétáinak nem szabad a mult romjain kesergők könnyei láttára megállani. Nem! a tragédia hőse eleshetik a küzdelemben, mint elestek annyian, de az emberiség szent ügye ez által nyer, győz, előhalad. Ha a monotheismus magaslátára emelkedett Izrael-

*) Elmondott Kolozsvártt, 1893. oct. 29-én a főtanácsi gyűlés alkalmával.